

Om Den Arabiske Rejse 1761-1767 - en dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv

af fung. afdelingsleder, mag.art. Stig T. Rasmussen

Let redigeret udgave af en forelæsning, holdt 10.10.1990 i Det kgl. danske Videnskabernes Selskab i anledning af udgivelsen af ISBN 87-16-10541-9

I det 16. og 17. årh. øgedes den europæiske viden om fremmede lande og kulturer langsomt, i det store og hele som et biprodukt af de søfarende nationers bestræbelser på at finde nye handelsveje og handelspladser.

I det 18. årh. steg interessen for teoretisk viden ud over det rent nyttebetonede kendskab til omverdenen. Rejseberetningernes vilkårligt udvalgte og personligt farvede iagttagelser veg pladsen for rationel udforskning og systematisk beskrivelse. I 1735 udkom Carl von Linnés *Systema naturae*, der revolutionerede naturvidenskaben, specielt botanikken; og i 1751 påbegyndte Diderot og d'Alembert i Frankrig den store encyklopædi, et centralt værk i Oplysningstiden.

I 1737-38 rejste den danske søofficer Frederik Ludvig Norden med kongelig støtte på en kortlægningsmission op ad Nilen. De resulterende, mange kort og topografiske skitser udkom i 1755 i pragtværket *Voyage d'Egypte et de Nubie*, der fik stor betydning ved sin usædvanligt nøjagtige kortlægning af Nilen fra Cairo til den første katarakt og det omgivende land, samt på grund af illustrationernes detaljerighed.

Frederik V og hans ministre nød på den tid europæisk ry som mæcener, og det var under indtryk heraf, at Göttingen-professoren Johann David Michaëlis i 1756 foreslog chefen for Tydske Kancelli (den tids udenrigsministerium) Johann Hartwig Ernst von Bernstorff, at kongen skulle sende en ekspedition til det ukendte, men siden oldtiden angiveligt lykkelige Arabien.

Michaëlis skriver: "Dette lands natur er stadig rigt på gaver, som er os ubekendte: dets historie går tilbage til de allerældste tider; dets dialekt er endnu forskelligt fra det os bekendte vestlige arabisk, og eftersom denne form

for arabisk, som er den, vi kender, hidtil har været det sikreste hjælpemiddel til forklaring af det hebraiske sprog, hvilket lys må vi da ikke med rimelighed forvente, at der bliver kastet over Bibelen, oldtidens allervigtigste bog, dersom vi lærte Arabiens østlige dialekt lige så godt at kende som dets vestlige?" Med dette spørgsmål begrundede Michaëlis sit forslag, der skulle blive til Den Arabiske Rejse - og, noget senere, til bogen herom.

Det oprindelige forslag var at sende en enkelt mand til Jemen fra Trankebar i Indien; men i løbet af 4 år voksede projektet til en 5-mands videnskabelig ekspedition, der tiltrak sig hele den europæiske lærde verdens opmærksomhed. Spørgsmål, der skulle besvares, og forslag til observationer, der skulle foretages, strømmede ind. I Göttingen udformede Michaëlis et stort antal og lod dem trykke; i København udarbejdede professorer ved universitetet oplæg til den instruks af 15.12.1760, hvormed Frederik V sendte ekspeditionen afsted:

"INSTRUKS

hvorefter

Vi Frederik den Femte, af Guds nåde konge til Danmark, Norge, de Venders og Gothers, hertug til Slesvig og Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve til Oldenborg og Delmenhorst o.s.v., allernådigst vil, at de på Vor befaling og bekostning til Det lykkelige Arabien rejsende [...] allerunderdanigst skal give agt på følgende:

1.

Alle førømtalte rejsende skal sammen begive sig til Det lykkelige Arabien og i fællesskab til stadighed have det af Os allernådigst fremsatte hovedformål for øje, at de skal gøre så mange opdagelser for videnskaben, som det vil være muligt."

I sine 43 §§ indeholder instruksens detaljerede forskrifter for ekspeditionens opgaver. Med instruksens som midterfelt er bogen bygget trefløjet op, sådan at man kan følge ekspeditionen fra forarbejderne til resultaterne.

Instruksens gengives i bogen for første gang på dansk, hvilket også er tilfældet for de øvrige citerede tekster.

I ekspeditionen deltog flg. 6 personer:

Den svenske naturvidenskabsmand *Peter Forsskål*, elev af Carl von Linné; et hovedformål for Forsskåls undersøgelser var at supplere Linnés beskrivelser på en række punkter.

Filologen *Frederik Christian von Haven*, der havde til opgave at indkøbe orientalske håndskrifter til Det kgl. Bibliotek i København og kopiere, hvad

Tab. XIII.

Grav. per P. H. L.

Euphorbia. Fra Forsskål's *Icones Rerum Naturalium.*

han måtte finde af indskrifter undervejs, samt gøre iagttagelser af arabisk sprogbrug - med det overordnede formål at kaste lys over dunkle steder i Den hellige Skrift.

Kartografen *Carsten Niebuhr*, hvis opgave det var at foretage observationer og udføre opmålinger til brug for kortlægningen af de geografisk lidet udforskede eller helt udforskede egne.

Lægen *Christian Carl Kramer*, hvem en række medicinske opgaver var pålagt, både videnskabelige og inden for praktisk lægegerning - også over for befolkningen i Arabien.

Tegneren og maleren *Georg Wilhelm Baurenfeind*, der havde til opgave at tegne de andres fund, især de af Forsskåls botanica og zoologica, som let kunne gå til grunde.

Endelig deltog som oppasser en svensk dragon ved navn *Berggren*. Han gjorde sig kun specielt bemærket ved en enkelt lejlighed, men da med bravour - så han skal have lov til at træde frem allerede nu. Niebuhr skriver (i *Reisebeschreibung*, bd. I, side 300-301):

"Emir Báhr - ham, som holder opsyn med alle skibene, og som tilser, at der ikke ind- eller udføres varer, som ikke er fortoldede - forlangte engang, at vor læge skulle komme til ham. Han kom ikke lige med det samme, hvorfor det snart efter blev meddelt ham, at Emir Báhrs ridehest stod ventende på ham foran vores dør - endog opsadlet, thi arabernes rideheste står til stadighed parate i staldene.

Hr. Cramer troede, at han skulle hentes på denne hest og skulle til at stige op, men man lod ham forstå, at dette var dén syge hos Emir Báhr, som han skulle helbrede. En arabisk læge anser det ikke for at være en skam at anvende sin videnskab også på kvæget. Heldigvis opdagede vi, at der var en anden læge i vort selskab: Vor oppasser, som havde været et par år ved et svensk husarregiment og havde lært at have med heste at gøre, overtog behandlingen og havde held dermed. Han blev derved kendt hos araberne som læge, og af og til sendte de bud efter ham for at kurere mennesker".

Ekspeditionen afrejste den 4. januar 1761. Ruten gik over Konstantinopel og Alexandria til Cairo og videre langs Rødehavet til Jemen, hvor ekspeditionen opholdt sig fra december 1762 til ultimo august 1763. I Jemen døde to af deltagerne, antagelig af malaria. De fire andre indskibede sig til Bombay, men yderligere to af dem døde under overfarten - og i Bombay døde den femte, hvorefter Niebuhr var den eneste overlevende. Han rejste videre via Oman til Persien og gennem Iraq og Syrien til Palæstina, med en afstik-

ker til Cypem. Herfra gik hans rute til Konstantinopel og videre gennem Østeuropa til København, som han nåede den 20. november 1767.

Ekspeditionen fik et dramatisk forløb (der nok overbetones af Thorkild Hansen i romanen *Det lykkelige Arabien*, 1962, som til gengæld underbetoner de videnskabelige resultater), men det lykkedes alligevel at tilvejebringe betydelige samlinger. De omfatter planter og dyr, observationer og kort, tegninger og orientalske håndskrifter. I *Den Arabiske Rejse* behandles ekspeditionens resultater samlet for første gang, ligesom samtlige kort og tegninger fra ekspeditionen her er at finde i ét bind.

Store dele af samlingerne eksisterer endnu og benyttes stadig - de findes i Botanisk Museum (Forsskål-herbariet med ca. 1.300 eksemplarer), i Zoologisk Museum (99 fisk i "Forsskåls fiskeherbarium" - således benævnt, fordi Forsskål tørrede og pressede fiskene uden indvolde, kun med den ene skindside, på samme måde som planterne), på Nationalmuseet (Antiksamlingen, Etnografisk Samling, Mønt- og Medaillesamlingen) og på Det kongelige Bibliotek (Judaistisk og Orientalisk Afdeling).

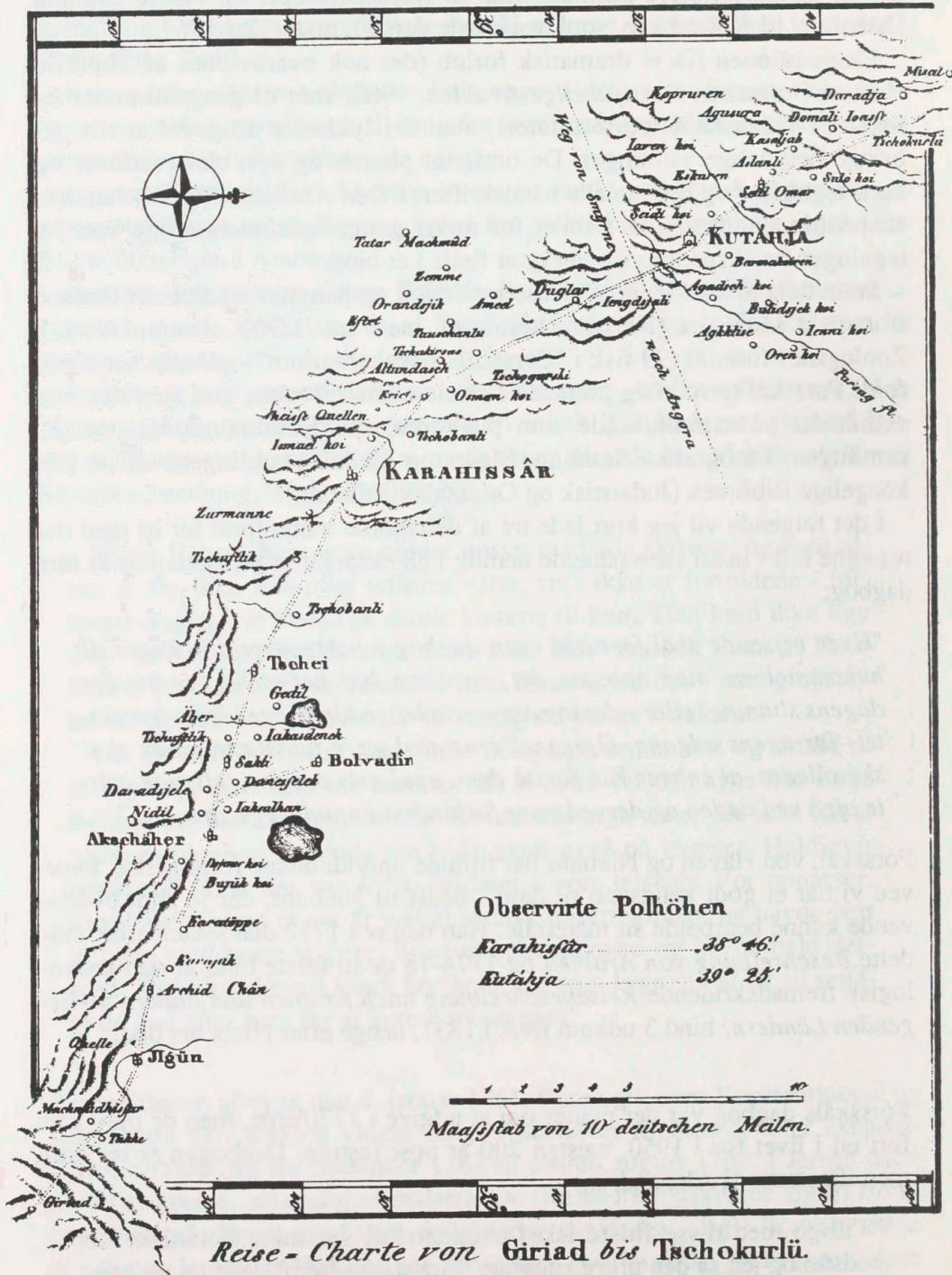
I det følgende vil jeg kort lade tre af deltagerne træde frem for os med deres egne ord - instruksen pålagde nemlig i §8 ekspeditionens deltagere at føre dagbog:

"Hver rejsende skal føre sin egen dagbog og ikke overlade noget til hukommelsen, men optegne det, som han har bemærket, endnu før dagens slutning, eller - dersom uovervindelige hindringer forbyder dette - før ugens udgang. Optegnelserne skal være fuldstændige og skal ske således, at enhver kan forstå dem, også selv om den rejsende måtte afgå ved døden og derved være forhindret i at udlægge sine ord."

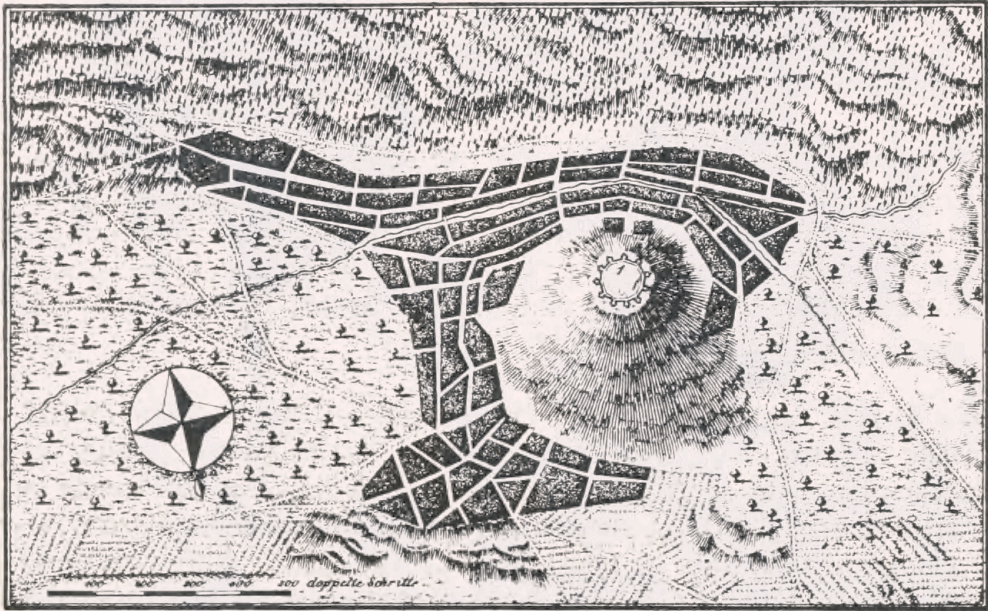
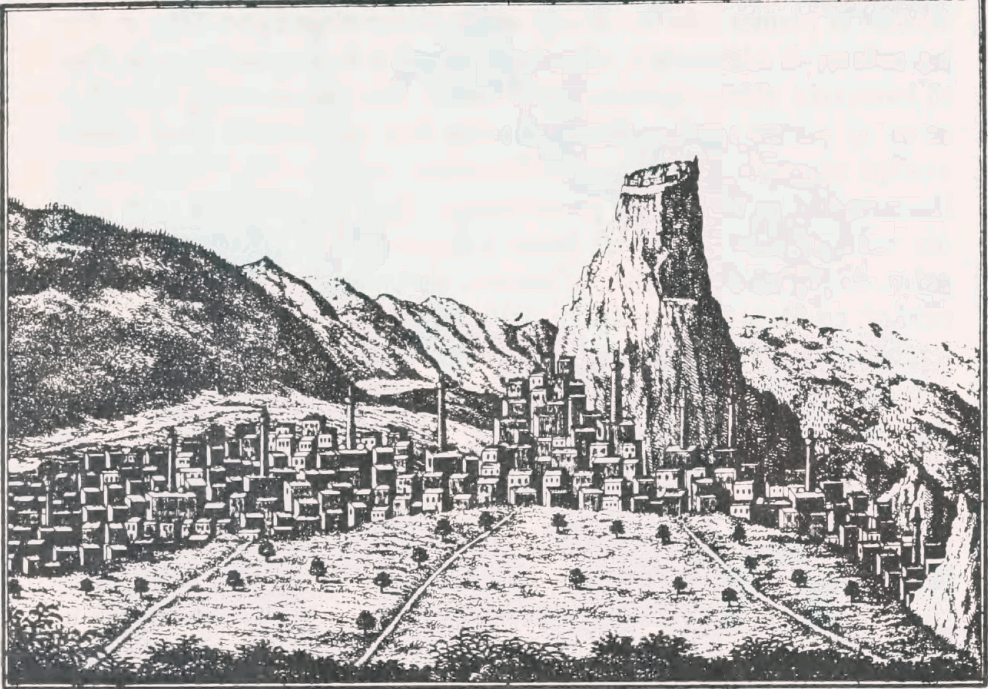
Forsskål, von Haven og Niebuhr har tilfulde opfyldt denne forpligtelse, hvorved vi har et godt kendskab til dem - bedst til Niebuhr, der jo som overlevende kunne bearbejde sit materiale. Han udgav i 1772 den systematisk inddelte *Beschreibung von Arabien* og 1774-78 de to første bind af den kronologisk fremadskridende *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*; bind 3 udkom først i 1837, længe efter Niebuhrs død.

Forsskåls dagbog var der planer om at udgive i 1770'erne, men de blev ikke ført ud i livet før i 1950, næsten 200 år post festum. Dagbogen er ret kort, men illustrativ (i Alexandria,)

"Tillige med disse [historiske] excursioner, var mine botaniske det bedste; og jeg så den uforgængelige flora stadig frembringe de vækster, som i samme arter og former fandtes for tre eller fire tusind år siden.

Carsten Niebuhrs rejserute fra Giriad til Çokurlü. Fra Reisebeskrivelse, bd. 3.

Grundriss und Prospect der Stadt Kara hissâr

Øverst: Karahisar, Tyrkiet. Nederst: Plan over Karahisar. Fra *Reisebeschreibung*, bd. 3.

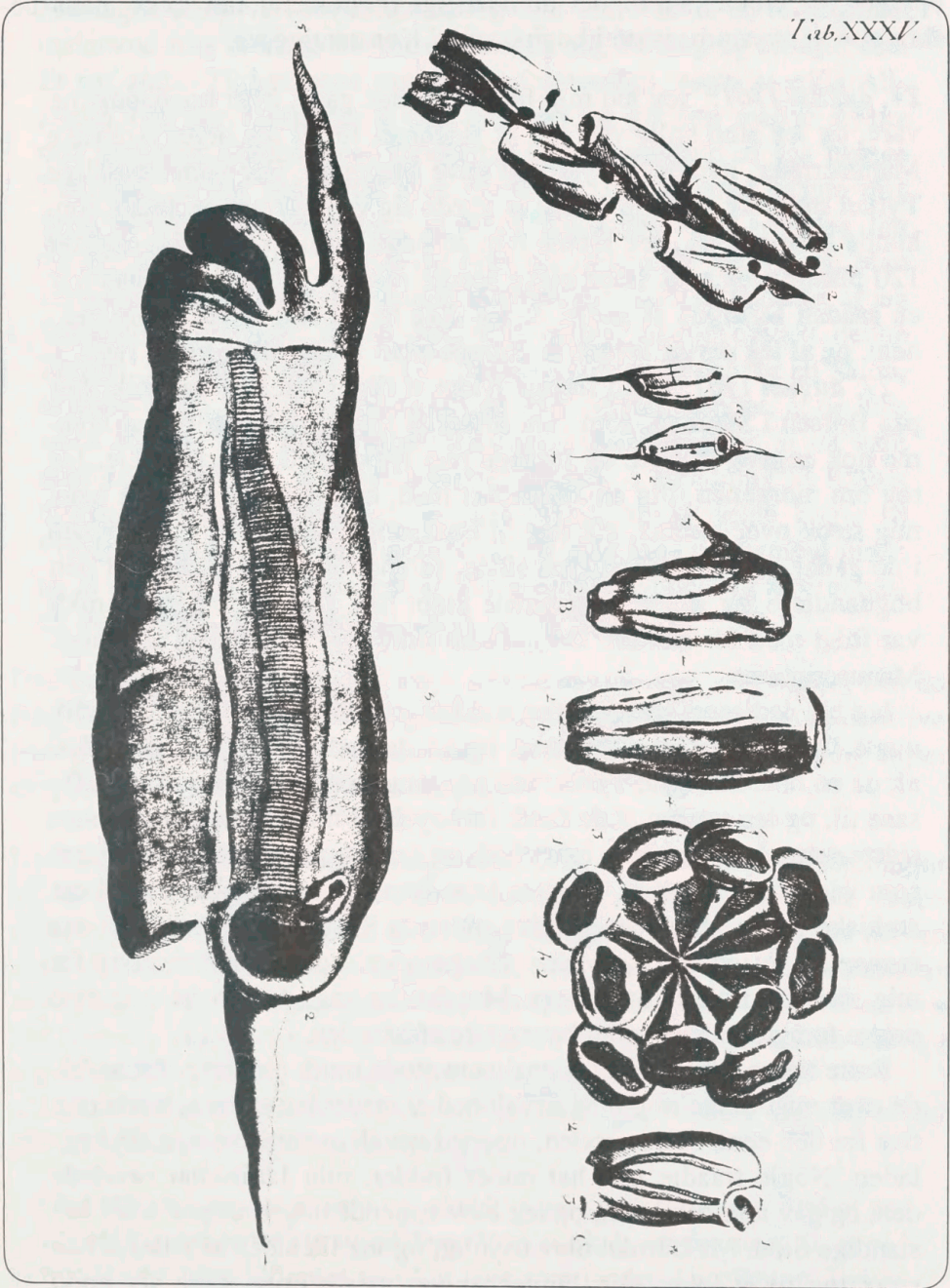
Botaniken kan i dette land give en naturkyndig nok at gøre; endskønt antallet af planter ikke er så højt, som i Europæiske egne. Samme dag jeg ankom til Alexandria, aflagde jeg besøg i de nærmeste haver. Om så interessen aldrig havde været til stede, eller nogen særlig lyst til at se en ny verden og dens flora, så måtte dog det dyrkede lands usædvanlige udseende have draget en fremmed, var han end aldrig så træg. Havemurene er høje, men palmetræerne rager højt op over dem som den tætteste skov. Ved min første indtræden blev jeg grebet af betagelse, da jeg så disse træer, af naturen skabt som de prægtigste søjlerækker; og for at fantasien ikke skulle savne en piedestal for disse søjler, har man for vane at omgive stammen med en lav mur, for at holde den stabil. De plantes i rækker på langs og tværs; 8 alen mellem hvert træ.

[.....]

Når jeg så et så opdyrket land, og overalt omkring mig fandt en ny og herlig flora i en frodighed, som jeg knap havde set tegn til under kunstige klimaforhold i orangerier, så ønskede jeg at en eller anden videnskabens velynder - ganske som den engelske konsul i Smyrna, Gerard var det - ville bekoste en botanisk have her. Indiens planter kunne fås via Mokka og Cairo; afrikanske hentes fra naboerne; og de ægyptiske kunne med hyrede arabere flyttes levende. Hvor kunne Alexandria let blive planteskole for alle botaniske haver i Europa!"

Forsskåls fremherskende karaktertræk var en enestående ihærdighed - en karakteregenskab, der er en fordel som drivkraft bag en videnskabelig indsats under vanskelige forhold, men som kan give sig ubehagelige udslag i omgangen med andre mennesker. Det var næppe uden grund, Linné opkaldte en brændenælde efter Forsskål og betegnede den som "pertenacissime adhærens", dvs. stædigt vedholdende.

von Havens dagbog opbevares i Det kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling og består af to store folianter. I det ene bind findes den egentlige rejsejournal, og i det andet er der især uddrag af de relevante dokumenter og værker til brug på rejsen; katalogiseringer af de erhvervede håndskrifter, aftegninger af indskrifter og flere arabisk-danske og især arabisk-italienske ordlister (von Haven havde forud for ekspeditionen på Kongens bekostning tilbragt et par år hos de arabiske maronitter i Rom). Dagbogen er aldrig blevet udgivet, på trods af de mange livfulde skildringer med von Haven selv som hovedperson. Han var - som det lå for tidens adelige - stærkt selv-

Salpe - ny slægt, beskrevet for første gang af P. Forsskål.

optaget og ærekær indtil det dumdristigt trættekære; læs f.eks. hans beskrivelse af et sammenstød i bogbazaren i Konstantinopel:

24. august 1761: "Ieg lod mig føre hen i den gade, hvor boghandlerne vare, og ieg stod stille ved een af Boderne, for at see deres Arabiske Manuscripter, hvoraf de syntes at have Mængder. Der kom adskillige Tyrker omkring mig, og syntes at glæde sig ved at finde en Frank som kunde læse arabisk. Ieg købte fem arabiske haandskrifter for ongefær 120 piastrer; og som siden bleve sendte med til Kiøbenhavn. Der var en saadan Mængde af andre, at ieg ikke havde tiid at see dem igien, og at ieg derfor lovede at komme snart igien, for at købe flere."

27. august 1761: "Min forrige lykcke at finde arabiske haandskrifter paa Børsen i Stambul, som vare offentlig tilfals, gav mig lyst at komme nok engang derhen, og forsøge min lykcke med at købe flere. Ieg tog om morgenen tilig en Janitschar med, og efter at ieg havde ladet mig sætte over Vandet, gik lige til Bezestein. Næppe var ieg kommen i de gader, hvor boghandlerne sidde, førende ieg blev anraabt af den boghandler ieg sidste gang havde købt hos. Den gamle Mr Barukh var fulgt med for at være Drogueman [tolk], og hielpe mig at udsøge Manuscripterne.

Ieg havde beseet tre eller fire stykker, et smukt Exemplar af Hariri, nogle Landkort trykte i Stambul, og havde budt penge paa noget deraf, da en heel Mængde Tyrker paa eengang stemmes omkring mig. De saae til, og ieg tænkte at de fandt fornøjelse i mit Kiøbmandskab som sidste gang. Man gav mig en tyrkisk og arabisk grammatica i haanden, som var indrettet for en Tyrk, at lære deraf de første Elementer i det arabiske Sprog. Det var en liden piece in 8, som ieg havde seet saa mange af, at ieg strax gav den tilbage igien, som en unyttig bog for mig, dær ieg ikke skiøttede om. Maaske ieg kastede den fra mig med nogen foragtelig Mine eller bevægelse af haanden.

Dette tiende Tyrkerne til Signal som stode rundt omkring, for at falde over mig, drage mig med gevalt ned af stadet ieg sat paa, stode mig fort fra den eene til den anden, og med gevalt at fordrive mig fra bogladen. Nogle traadte min hat under fødder, min Janitschar ræddede den, og gav mig den igien, og ieg blev staaende noget, uagtet deres bestandige Stød. Mr Barukh blev usynlig, og ieg fik siden at vide, at han strax tog til at løbe. Min Janitschar var meere brav, satte sig imod Mængden, og holdt dem tilbage, som stormede ind paa mig. Forgiæves beraabte han sig paa, at ieg havde Keyserlig Ferman. Een af disse Bester, som syntes meest forbittret, viiste mig den bog, ieg havde kastet bort, sagde en deel heede ord som ieg ikke forstod, men hvoraf

Meningen uden tvivl var denne, at ieg som Giaur det er en vantroende, understod mig at kaste en Muselmannisk bog fra mig og foragte den. Et par andre Tyrker, som vare meere forstandige, søgte at stille Allarmen, bad min Janitschar at føre mig bort, og gik selv med et stykke ned igiennem Gaden, som imidlertid var bleven fuld af saa mange Tilskuere, at ieg med Nød kom igiennem. Janitscharen bragte mig først til Verposts Boutique, en Armenisk Kiøbmand som ieg har nævnet oven for. Her hvilede ieg først ud, førend ieg gik videre. Man sagde mig her, at det var de andre boghandlere, som af Jalousie, at ieg ikke kiøbte i nogen anden boe, end denne, havde opvakt denne Tumult. Ieg erfarede siden, at de fleste Tyrker holdt det for en Skam, at deres bøger skulde vanhelliges i en vantroendes hænder, at de ikke vilde taale at en Frank kiøbte dem. Ieg erfarede ogsaa, at de vare misfornøjede med, at deres øverste Scheick, i anledning af Røgtet herom, havde decideret, at de uden Sünd kunde sælge bøger til Franker. Denne hændelse hindrede, at ieg ikke kom til Stambul meer, og at ieg ikke fik at see nogen af Mosgéerne. Ieg blev syg af Ergernis, og fandt siden efter ingen tiid, da vi skulde rejse."

Da Forsskål var mindst lige så stejlt selvhævdende som von Haven, kan det ikke undre, at de to ikke kom godt ud af det indbyrdes - Forsskål skriver endog til Linné ved von Havens død: "Han gjorde ved sin afgang rejsen overbørdentlig meget lettere for os andre."

Niebuhr måtte ofte optræde i mæglerens rolle, hvad der blev vanskeliggjort af, at både Forsskål og von Haven havde gjort krav på at blive ekspeditionens leder, uden at blive det. Netop på grund af stridighederne mellem dem blev der ikke udnævnt nogen leder, men Niebuhr blev ekspeditionens kasseimester - til Forsskåls og von Havens fortrydelse. Deres reservation over for Niebuhr skærpedes af, at han ikke, som begge d'herrer, havde betinget sig en professortitel og ditto gage for deltagelsen i ekspeditionen.

I indledningen til *Beschreibung von Arabien* gør Niebuhr sig sine tanker om årsagen til, at ekspeditionen gik galt:

"Jeg tror snarere, at vi selv var skyld i vore sygdomme, og altså at andre let kan beskytte sig imod dem. Vort selskab var for stort til, at vi i tide kunne have indrettet os på at leve som landets befolkning. I visse måneder havde vi slet ikke kunnet få nogen stærk drik, hvilket vi ellers var vant til, og alligevel spiste vi bestandig kødspiser, hvad der i alle varme lande anses for at være usundt. Efter varme dage var den kolde aftenluft så behagelig for os, at vi udsatte os for den i for høj

grad. Vi burde også have været meget mere opmærksomme på den meget mærkbare temperaturforskel i bjergrige egne og på lave sletter. Vi havde for meget hastværk med vor rejse til, at vi kunne lære det indre af landet at kende.

Vi havde besværlige veje og mange ubehageligheder med indbyggerne, hvilket måske undertiden nok skyldtes, at vi ikke havde tilstrækkelig godt kendskab til landet og dets indbyggere, og at vi ofte med urette troede at have grund til beklagelse uden at huske på, at man selv ikke i Europa altid rejste med fornøjelse. Jeg var selv, endnu medens mine rejsefæller var i live, engang meget syg, fordi jeg ligesom de gerne ville leve efter den europæiske levevis. Men siden den tid, hvor jeg kun omgav mig med østerlændinge, lærte jeg den måde, hvorpå man skal tage sig i agt i disse lande. Følgelig rejste jeg rundt i Persien, og fra Basra over land til København, uden overhovedet at blive syg og uden at have haft mange ubehageligheder med indbyggerne".

Sin enkle udrustning beskriver Niebuhr således:

"Alt mit køkkentøj var pakket ind i en pose. Det bestod af to gryder med låg, som kunne sættes ind i hinanden, af et par skåle og tallerkener samt af en kaffekande - det hele af kobber og fortinnet. ... Til salt, peber og krydderier havde jeg en træbøsse bestående af forskellige afdelinger, som kunne skrues oven på hinanden. ... Borde og stole kender man slet ikke her. Min dug var et rundt stykke læder, som i kanten havde jernringe, gennem hvilke man trækker en strikke, og ved hjælp af en krog hænger på sadlen. Jeg havde et halvt dusin kaffekopper, dvs. kun overkopper, alle i en krukke af træ, der var overtrukket med læder - og man kan kaste den hen, hvor det skal være, uden at behøve at være bange for, at kopperne går itu. Til gule vokslys havde jeg en lignende krukke, som lægges i en læderpose. Indvendig i låget af samme er der et rør, hvori lyset anbringes, og man har derfor ikke brug for nogen anden lysestage. Min lampe var af lærred (af netop den selvsamme figur, som når drenge i Europa plejer at lave små runde lamper af papir), og toppen og bunden var lavet af blik. Når disse dele

←

A Qishr-kande, qishr=kaffeskaller: jemenitisk drik af samme; B Fin kop til kaffe, af kinesisk porcelæn; C Almindelig kop til kaffe, af fajence; D Rosenvandsflaske af porcelæn med sølvprop; E Røgelseskar af flettet rotting.

F Ovn til brødbagning (de flade, runde brød bages på ovnens indervæg); G Stol, hvorpå man sidder i skrædderstilling; H Håndkværn til durra, der fugtes, før den males, hvorved man samtidig får en dej.

I Alm. hustype i Hidjâz og Jemen.

Fra *Beschreibung nach Arabien*.

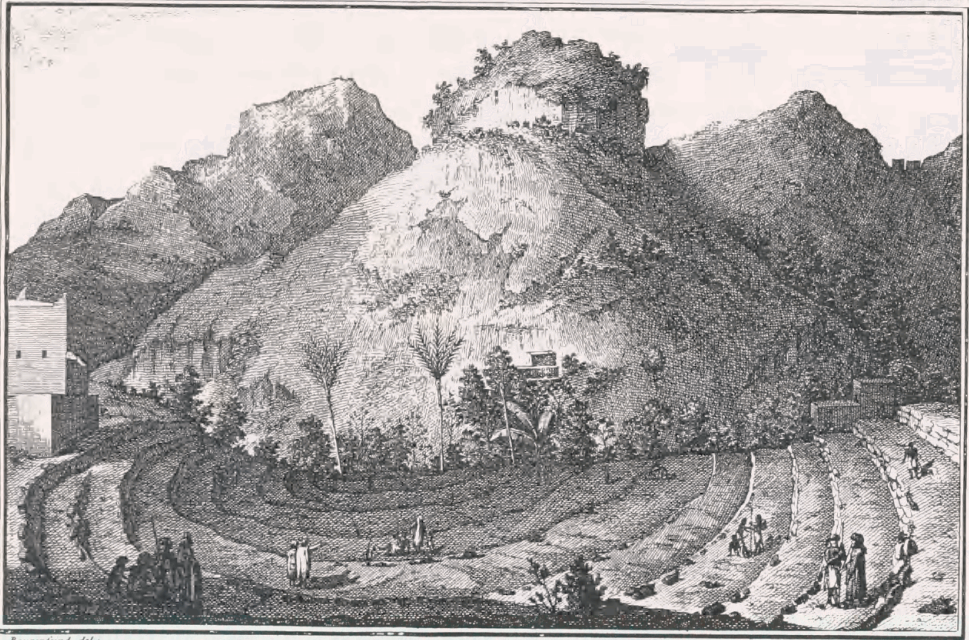
lægges sammen, optager de ikke megen plads i vadsækken. ... Mit forråd af mad bestod frem for alt af ris og smør. Sidstnævnte er smeltet og opbevares i en læderkrukke. Endvidere havde jeg tvebakker og også mel, således at jeg undervejs kunne bage brød; yderligere havde jeg tørrede frugter, soltørret kød, kaffe o. lign. Før afrejsen fra en by forsynes man sig sædvanligvis med tykmælk. Denne hældes i en pose, og idet vandet løber fra, hældes der mere og mere mælk i, indtil man har så meget ost, som man har brug for til sit formål. Hvis man så bagefter rører den op med vand igen, så har den tørstige sig en behagelig, kølende drik; og spist med tvebakker er det også en god skålfuld mad. I det hele taget skal man ikke være kræsen på en sådan rejse, thi da er man meget ilde stedt. Min persiske pibe havde jeg hængende i en læderpose foran på sadlen.

... Min seng bestod af en madras, et tyndt tæppe og en hovedpude. Østerlændingene sover altid med tøjet på. Men de er ikke af den grund mindre renlige end europæerne, som ofte skifter linned; thi østerlændingene vasker og bader sig så meget desto mere. Et tæppe er en nødvendighed på sådanne rejser. Thi hvor man slår sig ned - det være sig i et hus eller på åben mark - så bredes dette straks ud, og man har et rent sted at sidde. Mine klæder, bøger m.m. havde jeg i to vadsække og instrumenterne i deres tilhørende kasser. Til denne bagage, til mig selv og min oppasser behøvede jeg kun tre heste".

Af ekspeditionens resultater viste adskilligt sig epokegørende, således Niebuhrs indsats inden for kartografien og kopieringen af kileindskrifter, og Forsskåls inden for zoologien og botanikken. Baurenfeinds tegninger bragte syn for sagn om hidtil ukendte planter og dyr, medens von Havens erhvervelser dannede ny grundstamme i Det kongelige Biblioteks samling af nær-orientalske håndskrifter, idet den hidtidige bestand udgjordes af ret tilfældige gaver og enkeltkøb. Redaktørens og hans medforfatteres mål har det været at sætte disse resultater ind i et samlet perspektiv, der lader nutidens læsere ane Den Arabiske Rejse baggrund, samtid og virkning i eftertiden.

Den Arabiske Rejse kan endnu - mere end 200 år efter - fascinere os derved, at den så direkte og på første hånd præsenterer os for datidens viden-skab og de betingelser, den udfoldede sig under. Samtidig lader dagbøgerne os møde lyslevende personer, der ikke står os fjernere i tankesæt og handle-måde, end at vi ubesværet kan identificere os med dem. Derved træder Op-lysningstiden som umiddelbar forudsætning for vor egen tid os håndgribeligt og engagerende i møde.

Det er også som invitation til et sådant møde, bogen om Den Arabiske Rejse er tænkt.

Baarenfand del.

G. Haas sc.

Prospect zu Hadie, einem Flecken auf dem Caffeebürge.